

UOT 94(479.24)

LƏMAN ƏSƏDZADƏ

Bakı Dövlət Universitetinin II kurs magistrantı
asadzadehl@mail.ru

**ALBAN ƏLİFBASI
WOLFGANG SCHULZE VE JOSH GİPPERTİN TƏDQİQATLARINDA**

Məqalədə Qafqaz Albaniyasının əlifbası ilə bağlı müasir tədqiqatlara nəzər salınmaqla alman alimləri W.Schulze və J.Gippert yaradıcılığına konseptual yanaşılmış, Alban əlifbasının tədqiqatının aktuallığı, dövrümüzdə qədər məlum olan nüsxələrin xronoloji ardıcılıqla tarixi əks olunmuşdur. Məqalədə eyni zamanda Alban əlifbasının leksik, qrammatik quruluşu ilə bağlı məsələlər işıqlandırılmışdır. Alban əlifbasının deşifrə olunması, əlifbanın Azərbaycan xalqının əcdadlarından qalan qədim maddi və mənəvi irsi olması problemi qabardılmışdır. Müəllif dövrün müasir və tədqiqata cəlb olunmayan tarixşünaslıq əsərlərinə muraciət etmişdir.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Alban əlifbası, Matenadaran, Sinay palimpsetsləri.

Giriş. Albaniya dövləti Azərbaycan tarixinin qədim dövlətçilik ənənələrinin ilk nümunələrindən biridir. Bu dövlət, ərazisində yaşayan xalqlar, bu xalqlardan miras qalan maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri hələ XIX əsrdən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, araşdırılmağa başlanılmışdır. 44 günlük Vətən müharibəsində əldə etdiyimiz qalibiyyət və otuz ilə yaxın işğal altında olmuş ərazilərimizin azad edilməsi Albaniya dövlətinin müasir dövrdə tədqiqata yenidən cəlb olunmasını bir daha aktuallaşdırdı. Xüsusilə də, Albaniyanın maddi mədəniyyəti və bu mədəniyyətin memarı olan xalqın etnik mənsubiyyəti məsələsi tarixçilərin diqqətini cəlb etməyə başladı. Mədəniyyətin bir parçası olan dil və əlifba məsələsi də tədqiqatlardan kənarda qalmamış, son dövrlərdə Alban mətnlərinin oxunmasına cəhdlər və bu istiqamətdə əldə olunan nailiyyətlər Alban əlifbasının mövcudluğu ilə bağlı həm Avropa tarixşünaslığında, həm də Vətən tarixşünaslığında olan mübahisəli fikirləri aydınlaşdırmaq üçün əhəmiyyətli addımlar olmuşdur. Alban əlifbasının oxunması istiqamətində işlər əsasən əlifbanın aşkar edilmiş əsas variantları üzərində aparılır. Alban əlifbasının bizə məlum olan qədim nüsxələri coğrafi ariala görə 3 qrupa bölünür:

1. *Matenadaran (erməni dərslində aşkar edilmiş yazılar);*
2. *Mingəçevir (S.Qaziyev tərəfindən tapılan 2 ədəd şamdan və lövhə üzərində olan Alban mətnləri);*
3. *Sinayda, Ketrin monastrı (Monastrdakı palimpsetslərdəki albanca xristian mətnləri).*

Alban əlifbasının nüsxələrinin monastr və müqəddəs ərazilərdən tapılması onların Qafqaz regionunda əhəmiyyətli gücə malik olduqlarını təsdiqləyir. Bunun üçün nüsxələrin aşkar edilmə tarixlərinə xronoloji olaraq nəzər salmaq. Alban əlifbasının mövcudluğu və ilk alban hərflərinin tapılması İliya Abuladzenin adı ilə bağlı olsa da, əlifbanı ilk dəfə 1924-cü ildə erməni alimi Nerses Akinyan erməni dərslisinin birində aşkar etmişdir. Akinyan Alban əlifbasını nəşr etdirmək və dünyanı bu yeni tapıntı ilə tanış etdirmək istəsə də, onun müəllimi Mseriants bununla razılaşmır və əlyazma onun ölümündən sonra Matenadarana göndərilir. Görünür ki, alimlər qədim mənbələrdəki məlumatlara əsaslanaraq, uzun müddət Alban yazılarının axtarışında olmuşlar.

1937-ci ildə İliya Abuladze Matenadaranda 52 hərfdən (42 samit, 10 sait olmaqla) ibarət Alban yazılarını tapır. Akaki Şanidze tapılan Alban yazılarını incələyərək ilk 10 səsini deşifrə edir. O, yazıların həqiqətən də Alban əlifbası ilə yazıldığını təsdiqləmiş və fonetik quruluşunun Udin dili ilə oxşarlığını bildirmişdir. Ter-Qriqoryan Matenadaran (7117) nəşrlərinin iki nüsxəsi üzərində çalışmışdır. Erməni alimi Hıraçya Acaryan Alban yazılarının aşkar edildiyi ilin sentyabrın 28-də əlifbaya şübhə ilə yanaşan erməni alimlərini qınayaraq tapılan yazıların axtarılan Alban hərfləri olduğunu təsdiqləmişdir.

1948-ci ildə arxeoloq Saleh Qaziyev Mingəçevirdə Sudağılan adlı yerdə məbədin otaqlarının birində üzərində alban hərfləri olan xaç daşı və şamdamlar aşkar etmişdir. Lövhənin hündürlüyü 5-5,5 sm-dir. Şamdamlar 21 hərfdən və 4 sətirlik yazıdan ibarətdir. Abramyan dəfələrlə yazıları oxumağa cəhd etsə də, əlifbanı tam olaraq deşifrə etməyə nail ola bilməmişdir.

1975-ci ildə Sinay yarımadasının Ketrin monastırında Zaza Aleksidze və onun ekspedisiyası tərəfindən ümumi olaraq 230-dan çox əlyazma, 1600-dən çox fraqment aşkar edilmişdir. Monastırdakı palimpsetslərdə əvvəlcədən yazılmış, daha sonralar isə silinmiş Alban yazıları aşkar edilmişdir. Palimpsets, əvvəlki bir mətnin silindişi və məxmərin və ya perqamentin başqası üçün yenidən istifadə edildiyi bir əlyazmadır. Yeni bir mətnə hazırlamaq üçün əlyazmanı yumaq və ya qırmaqla əvvəllər yazılmış bir əsərin silinməsi, xüsusən də orta əsr kilsə dairələrində adi bir tətbiq idi. Palimpstet hazırlamağın motivi əsasən iqtisadi idi və perqamentin yenidən istifadəsi yeni dəri hazırlamaqdan daha ucuz idi. Adətən köhnə yazılarla daha çox maraqlanan müasir tarixçilər, silinmiş mətni bərpa etmək üçün infraqırmızı və rəqəmsal təkmilləşdirmə üsullarından istifadə edir. Alban yazılarının aşkar olunmasında da, infraqırmızı işıqlardan istifadə olunub. Qeyd etmək lazımdır ki, Həvari Pavelin Müqəddəs Kitab təlimlərinə istinad edən "Thesalonike" sözü deşifrə olunan ilk sözdür.

Ketrin monastırında tapılan əlyazmaların hərtərəfli tədqiqatı üçün 1990, 1994-cü illin noyabr-dekabr aylarında 3 ekspedisiya təşkil olunub. Zaza Aleksidzeyə görə, monastrın hücumlara və dağıntılara məruz qalmaması qədim əlyazmaların qorunmasında faydalı olmuşdur. Zaza Aleksidze əlifba haqqında deyir: 'Qafqaz Alban dili, əsasən indiki Azərbaycanda yaşayan Udin xalqının danışdığı dilin əcdadı olaraq təyin edilmişdir. Əlifba eramızın V əsrindən qədimə aiddir. Bu əlifbanın kim tərəfindən yaradıldığı bilinmir, baxmayaraq ki, qədim erməni mənbələrində Maştots (5 -ci əsr) nəzərdə tutulur' [1, s.1].

Alban yazılarının Qafqaz ərazisində deyil, Sinay yarımadasında tapılması uzun müddət linqivist və tarixçi alimləri düşündürmüşdür. Zaza Aleksidze Sinay yarımadasında Alban hərflərinin tapılmasını iki cür izah edir:

1. *Alban kilsəsi monofizitliyə keçməsindən sonra əlyazma Gürcüstana göndərilir. Oxucularını itirən mətnlər sonralar Sinaydakı Ketrin monastrına bağışlanılır;*
2. *Alban kilsəsi monofizitliyə keçəndən sonra əlyazmalar Qüdsdəki Fələstin monastrına, sonra müqəddəs Sava monastrına və nəhayət Sinaya aparılır.*

Həmin yazıların tədqiq edən alman alimi Gosh Gippert Ketrin monastırında tapılan palimpsetlərdə şaquli şəkildə yazılan və Mingəçevirdə tapılan şamdan üzərindəki yazıları bərpa edərək, Alban əlifbasını oxuyur və əlifbaya uyğun **UNICODE (U+10530-1056F)** sistem yaradır.

Avropa tarixşünaslığında Alban əlifbasının mənşəyi, tarixi, alban dilinin fonetik və leksik quruluşu müxtəlif alimlər tərəfindən araşdırılır. Bu tədqiqatçılardan Wolfgang Schulze, Gosh Gippert, Werner Seibt, Jan Pyer Mahe, Roman Lolua, Gilles Auther kimi alimləri misal göstərə bilərik. Bunlar arasında alman alimləri W. Schulze və G. Gippert Qafqaz dilləri üzərində geniş tədqiqatları ilə seçilir. Məqsədimiz alman alimlərinin Qafqaz Albaniyası əlifbasına konseptual olaraq yanaşmalarını müəyyən etmək və əldə olunan yeni nailiyyətləri işıqlandırmaqdır.

Schulze ümumi dilçilik, ümumi və xüsusi qrammatika nəzəriyyəsi, tipologiyasının çoxsaylı sahələrindən əlavə olaraq, Qafqaz dilləri və Qafqaz Albaniyasının dili ilə də məşğul olmuşdur. Wolfgang Schulze, Gosh Gippert, Jan Pyer Mahe, Aleksidze 2008-ci ildə *'The Caucasian Albanian palimpsests of Mount Sinai'* əsəri Alban əlifbasının deşifrə edilməsi, dilin mənşəyi məsələlərinə toxunulması baxımdan çox əhəmiyyətli əsərdir. Schulze Alban dilini üç əsas dialektə ayırır:

1. *Şərq dialekti; bu dialektə Qəbələ, Kiş ərazisində yaşayan albanlar aid edilir;*
2. *Mərkəz dialekti; bura Bərdə, Mingəçevirdə tapılan yazılar aiddir;*
3. *Qərb dialekti; Girdman və Xalxal bölgələri aid edilir.*

Wolfgang Schulzenin *'The Caucasian Albanian and the question of language and ethnicity'*, *'Some remarks on the Caucasian Albanian palimpsests'* (with J. Gippert), *'From Caucasian Albanian*

to Udi', kimi irihəcmli məqalələrində alban dilinin leksikası və fonoloji quruluşu haqqında məlumat verir. Schulze görə, alban yazılarının tapılması linqivistika və Qafqazda mövcud olmuş qədim dillərin tədqiqatı üçün yeni işıq olmuşdur. Palimpsetslər üzərində araşdırmalar aparan alman alimi belə qənaətə gəlir ki, indiki Udin dili Alban dili ilə eyni nəşildəndir. Schulze, Alban dilinin qrammatik və leksik aspektən qədim erməni (OA) və gürcü dilindən fərqləndirərək Udin dilinə daha çox yaxın olduğunu bildirir və Alban dilini Old Udi, yəni qədim Udin dili adlandırır. Palimpsetslərdə istifadə olunan qaynaqların 52% Udin dili, 12,8% Şərqi Qafqaz dillərinin leksikası ilə əlaqələndirilir.

Qeyd edim ki, Schulze Qafqaz dil ailəsi və Qafqazda tarixən mövcud olmuş qədim dillərlə geniş maraqlandığı üçün Alban dilini Udin dili ilə eyni nəslə aid edir. O, Udin dilini iki əsas dialektə ayırır; birincisi Proto-Nic, ikincisi Oğuz dialektləridir. Schulze 510-cu ildən Albaniyada yazışmalar fars dillində aparılrsa da, danışq zamanı hansı dildən istifadə olunduğunu dəqiq müəyyən edə bilmir. Artıq orta əsrlərdə güclü alban etniki formalaşsa da, palimpsetslərdə alban etniki ilə bağlı məlumat yoxdur.

O, Alban dilində işlənmiş alınma sözləri 3 formada qruplaşdırır:

1. *Müasir Udində itirilmiş ləzgi ifadələrinin qorunması*;
2. *Qədim Qafqaz dillərində işlənmiş ortaqlar*;
3. *Tərcümələrdə istifadə olunan kilsə terminləri* [5, s.202].

'The Caucasian Albanian and the question of language and ethnicity' məqaləsinin əvvəlində albanlar haqqında məlumat verən qədim mənbələrə, Strabon, Plini, Kilikiya tarixçisi Hetuma, Koryuna istinadlar edərək alban əlifbasının tarixi, albanların etnik mənşəyini araşdırır. Məqalə beş hissədən ibarətdir; 1) *Giriş (Introduction)*, 2) *Albanlar, Udinlər və Qarqarlar (Albanians, Udis and Gargarians)*, 3) *Alban xalqı, etnik və dil (Ethnicity, language and the people of Albania)*, 4) *Qafqaz Albanları 'Alban' etniki üçün işarədirmi? (Caucasian Albanians as a maker of Albania ethnicity)*, 5) *Nəticə (Summary)*. Schulze 'Aluank' sözünün mənşəyini iki ehtimalla izah etməyə çalışır; Birincisi, sözün sonundakı k hərfi cəmlik bildirərək, sözün ermənicədə 'xoşxasiyyətli insanlar ölkəsi' mənasına gəlməsi ehtimalıdır, ikincisi isə farsca ifadə olan Arran sözünə zaman keçdikcə -ard, -ald sözləri daxil olmuş və ifadə Aluan kimi formalaşmışdır. Bu da 'yüksək, uca, dik' mənasındadır [2, s.288]. Schulze şəxsi interpretasiyasını əlavə edərək və Stabonun verdiyi məlumatlara dayanaraq ikinci ehtimalı daha çox inandırıcı qəbul edir. O, Qafqaz ərazisində Alban dilini əsas dominant danışq dili kimi qəbul edir. Bu isə Albanların həm siyasi, həm də Qafqazdakı etnik gücünü göstərir. Mingəçevir tapıntıları Alban dilinin siyasi yerlərlə yanaşı, kilsənin dili olmasını təsdiqləmişdir. Schulze ehtimal edir ki, alban dili mənşəcə fars olanların da dili olmuşdur.

Qafqazın qədim dilləri üzərində geniş tədqiqat aparan alman alimi Gosh Gippertin Alban əlifbası ilə bağlı onlarla ('*Albano-Iranica*', '*The linguistic background of Caucasian Albanian literacy*', '*The script of the Caucasian Albanians in the light of the Sinai palimpsests*', '*Fragments of St. John's Gospel in the language of the Caucasians Albanians*' və s.) məqalələri vardır. Gippert 1987-ci ildə TITUS (Hind-Avropa Mətnləri və Dillərinin Tezaurusu) layihəsini yaratmış və hal-hazırda da onun lideridir. Layihənin əsas məqsədi Hind-Avropa və digər dillərdə yazılmış materialların tam rəqəmsal formada hazırlanmasıdır. O, 1999-cu ildə Qafqaz dillərində hərtərəfli material toplamaq məqsədi daşıyan ARMAZI (Qafqaz Dilləri və Mədəniyyətləri: Elektron Sənədlər) layihəsinə başladı.

Josh Gippertin Alban yazılarının oxunmasında böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Əlifbanın ilk 11 hərflərini 1940 və 1950-ci illərdə Şanidze, 1964-cü ildə Abramyan 1980 və 1981-ci illərdə Muravyev adlandırmışdır. Gippert əsərlərində palimpsetslərin tapılması Alban hərflərinin deşifrə edilməsini asanlaşdırdı. O, Sinay yarımadasında tapılan müqəddəs mətnlər haqqında məlumat verir; '*Palimpsetslərdə altı fərqli orqinal əlyazma vardır. Bu əlyazmalardan ikisi alban, ikisi erməni, biri aram, digəri isə gürcü qrafikası ilə yazılıb. Alban yazılarından biri yaxşı qorunmuş və onu bərpa etmək, həmçinin oxumaq mümkün olmuşdur. Digərini isə oxumaq daha qəlizdir*'.

Gippert tərəfindən deşifrə olunan birinci alban mətnlərinin məzmununu John Gospelin məktubları, yəni İncildən tərcümə edilmiş müqəddəs mətnlər təşkil edir. Yazılan mətnlər əsasən Matta, Markos və Luka məktublarından fraqmentlərdir. Birinci Alban mətnlərində yazılan İncilin ayələri

Gippert tərəfindən təyin olunmuş və İncilə uyğun olaraq, nömrələnmişdir. Mətinlər Gippertin qeyd etdiyi kimi qədim Yunan mətnlərindən strukturuna görə fərqlənir. Müqəddəs şəxslərin adları sona yazılmışdır. Yazılar *Qafqazda İncilin tərcüməsinin ən qədim formalarından biridir*.

Alban mətnlərinin leksikasını tədqiq edən Gippert albancada çox az sayda fars dilindən gələn alınma sözlər aşkar etmişdir. Bunu alim fars mənşəli sülalə Sasanilərin uzun müddət Qafqazdakı siyasi gücü ilə əlaqələndirir.

Gippert Alban əlifbası üzərindəki araşdırmalarında qeyd edir ki, Alban dilinin leksikasındakı bəzi ifadələr qonşu dillərdə də istifadə olunmuşdur. O belə nəticəyə gəlir ki, alban dilinin fonetik və morfoloji quruluşu digər Qafqaz dillərindən yəni, müasir erməni və qədim gürcü dilindən tamamilə fərqlənir. Bu dilin leksikası daha çox Udi dilinə yaxındır. O, Alban dilini də, udi dili kimi Nax-Dağıstan dil ailəsinin ləzgi qoluna aiddir. Schulze də Gippertin fikirləri bu aspektən bir-biri ilə oxşarlıq təşkil edir.

Nəticə. Alman alimlərinin Alban dilinə, həmçinin Azərbaycan tarixinə böyük maraqla yanaşmaları sevindirici hal olsa da, Alban əlifbası ilə bağlı məsələlərdə xarici təsirlərin olduğu açıq-aşkar hiss olunur. Alban əlifbasının Azərbaycan tarixində hərtərəfli olaraq tədqiqata cəlb olunması bu baxımından vacib məsələdir. Qafqaz Albaniyasının tarixi və əlifbası Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətidir. Əlifbanın tarixinin dərinədən araşdırılması Azərbaycanlıların əcdadı olan albanların Qafqazın qədim sakinləri olması fikrini bir daha təsdiqləmiş olacaqdır. Təəssüf ki, xalqımıza qarşı planlanmış etnik təmizləmə siyasəti milli mədəni abidələrimizə qarşı da olmuşdur. Bu səbəbdən Cənubi Qafqaz ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bizə yalnız Saleh Qazıyevin Mingəçevirdə tapdığı maddi nümunələr məlumdur. Mövcud olmuş albanca əlyazmalar isə ermənilər tərəfindən yandırılmış və məhv olunmuşdur. Hal-hazırda Avropa alimləri qədim Qafqaz dilləri və yeni mətnlərin tapılması yönündəki axtarışlarını davam etdirirlər. Alban əlifbasının nüsxələrinin tapılması albanların qədim yazı mədəniyyətinin əsas nümunəsidir. Bu bir daha sübut edir ki, azərbaycanlılar Qafqazın yerli mədəniyyətə və siyasi gücə malik olmuş əhalisidir. A.Klimov 1984-cü ildə yazdığı ensiklopediyasında bildirir: “Yeni tapıntılar təkcə Qafqazda deyil, Xristian Şərqi tarixi mərkəzlərində ola bilər”.

Umid edirik ki, tezliklə yeni Alban mətnləri tapılacaq və əlifba tarixi ilə bağlı məsələlər öz həllini taparaq Azərbaycanın qaranlıq tarixlərinə işıq salacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aleksidze Z., Blair.B. ‘Caucasian Albanian script’// Journal "Azerbaijan International": August, 2003 (1 1.3), P.43.
2. J.Gippert, W.Schulze, Z.Aleksidze, J.Pyer Mahe-The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai, Prebols Publisher, 2008, 208 s.
3. J. Gippert, W. Schulze, Some remarks on the Caucasian Albanian palimpsests // Iran and the Caucasus, 2007, №11, p.201-212.
4. J. Gippert, Relative Clauses in Vartashen Udi Preliminary Remarks’// Iran and Caucasus, 2011, № 15, p.207-230.
5. J. Gippert, Fragments of St. John’s Gospel in the language of the Caucasian Albanians// Textual Research on the Psalms and Gospelm/ The Tbilisi Colloquim on the Editing and History of Biblical Manuscripts, Boston: Brill 2012, p.237-244.
6. J. Gippert, The scripts of the Caucasian Albanians in the light of the Sinai palimpsest. Frankfurt, Prebols Publisher, 2012, p.39-50.
7. Qazıyev S.M. Mingəçevirdə Alban yazısı // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının hesabatları, 1948, № 9, s.45.
8. Wolfgang Schulze, ‘From Caucasian Albanian to Udi’ // Iran and Caucasus, 2015, № 19, p.149-177.
9. Wolfgang Schulze, Caucasian Albanian and the Question of Language and Ethnicity, Sprachen, Völker und Phantome; Sprach- und kulturwissenschaftliche Studien zur Etnizität, De Gruyter, 2018, p.275-312.

10. W. Seibt, The Creation of Caucasian Alphabets as Phenomenon of Cultural History. Vienna publisher, 2011, p.132.

ЛЯМАН АСАДЗАДЕ

2-й курс магистратуры Бакинского Государственного Университета

**АЛБАНСКИЙ АЛФАВИТ В ИССЛЕДОВАНИЯХ
ВОЛЬФГАНГА ШУЛЬЦЕ И ДЖОША ГИППЕРТА**

В статье рассматриваются современные исследования кавказского албанского алфавита. Здесь концептуально рассмотрены работы немецких ученых В.Шульце и Я.Гипперта, отражена актуальность изучения албанского алфавита, история известных копий в хронологическом порядке. В статье рассматриваются вопросы, связанные с лексико-грамматическим строением албанского алфавита. Проблема расшифровки албанского алфавита, того факта, что алфавит является древним материальным и духовным наследием предков азербайджанского народа, преувеличивалась. Автор обращается к современным и неизведанным историческим произведениям того периода.

Ключевые слова: Кавказская Албания, Албанский алфавит, Матенадаран, Синайские палимпсесты.

LAMAN ASADZADEH

2nd year master's degree of Baku State University

**THE ALBANIAN ALPHABET IN THE RESEARCH
OF WOLFGANG SCHULZE AND JOSH GIPPERT**

The articles is investigated problems which are related to the Caucasian Albanian alphabet. Here, the investigations of German scientists W.Schulze and J.Gippert were conceptually approached, the relevance of the study of the Albanian alphabet, the alphabet of the known copies in chronological order are reflected. This article is explored issues which are related to the lexical and grammatical structure of the Albanian alphabet. The problem of deciphering the Albanian alphabet, the alphabet is spiritual heritage of the ancestors of the Azerbaijani people was emphasized. The author referred to modern and unexplored historiography of the problem.

Keywords: Caucasian Albanian, Albanian alphabet, Matenadaran, Sinai palimpsests.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 3 noyabr 2021-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 dekabr 2021-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d.Ellada Bakirova, t.e.d. Qabil Əliyev.